

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.14, No. 28
Autumn 2025 & Winter 2026

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

Analysis and Criticism of the Process of Knowing God as the Truth of Existence from the Perspective of Allama Tabataba'i in the First Sermon of Nahjul-Balagha

Amir Hossein Mansouri Nouri¹
Mohammad Hossein Kavousi²
Fatima Kukram³

Abstract

Theology is one of the most important principles and the first principle of religion. Also, existential knowledge, regardless of religious issues, is also considered the most important principle of ontology. We have examined this important issue in Nahjul-Balagha, which includes the sermons of Imam Ali (peace be upon him) and introduces and expresses the attributes of God in the best possible way. Man is capable of reaching all possible levels of existence and can achieve true knowledge of God. Since He is the origin of existence and perfections, knowing Him is the most

¹ Assistant Professor, Department of Philosophy and Islamic Theology, Shahid Rajaee Teacher Training University & Lecturer at Marvi Seminary. Tehran, Iran, Corresponding Author amirhoseindoa@gmail.com

² Level 2 Student, Marvi Seminary, Tehran mohamma.ali110mhk@gmail.com

³ Assistant Professor, Department of Philosophy and Islamic Theology, University of Mazandaran, Mazandaran, Babolsar, Iran f.kokaram@umz.ac.ir

Received: 06/03/2025

Reviewed: 07/11/2025

Accepted: 07/11/2025

valuable type of knowledge. Knowing God also provides a solid foundation for other knowledge and gives man a correct understanding of existence and the relationships between the phenomena of the world. The main question of this research is how the process of knowing God from the perspective of Allama Tabataba'i in the first sermon of Nahjul-Balagha is analyzed and criticized? This research analyzes and criticizes Allama's explanation using a descriptive-analytical method and, while explaining in detail Allama's words, analyzes them from a philosophical and comparative perspective with other verses and narrations in this field. According to the authors, Allama, by explaining five steps to knowing God Almighty, has developed a practical and operational path based on the first sermon of Nahjul-Balagha. Despite the existence of criticisms in this process, overall this process is useful and effective in organizing the human journey from the initial and even polytheistic stages of monotheism to its highest levels. Among the achievements of this research is that the process of knowing God Almighty from the perspective of Allama Tabataba'i, relying on the first sermon of Nahjul-Balagha, is a five-stage process that includes: 1- General knowledge of God Almighty 2- Confirmation 3- Monotheism 4- Sincerity 5- Negation of attributes According to the authors, man encompasses all the worlds of existence, and since human souls have the ability to accept the light of faith and the grace of the Most Gracious, when the soul renounces attachments, physical and mortal desires, and worldly desires and turns towards the highest kingdom, it will observe the wonders of the kingdom and divine signs, and it is in this state that it can rise from the lowest level to the highest horizon, and it is at this time that it achieves divine proximity and gains a better and deeper understanding of His existential levels.

Keywords: The process of knowing God, Amir al-Mu'minin (peace be upon him), Allama Tabataba'i, faith, sincerity, monotheism, negation of attributes.

Statement of the problem

Undoubtedly, knowing God is one of the most complex and controversial issues in all human religions and schools. In fact, it should be said that knowing God is knowing the supreme cause of existence and knowing the truth of existence and the relationships that govern it (Mansoori Nouri, 1402, p. 15,). In Islamic theology and philosophy, the issue of knowing God has always been a topic of discussion, and there are few Islamic scholars who have not commented on it. It can also be said that the existence and knowledge of God and the truth of existence are among the most controversial issues in human history. On the other hand, Islam is known as the last religion and the guardian of monotheism in the last century. It has played a huge role in knowing God. Therefore, Islam is considered the original monotheistic religion and the infallible Imams (peace be upon them) are considered the best preachers of monotheism - who themselves are at its final point and are trying to help others reach that point. Among them, Amir al-Mu'minin (peace be upon him) has a special

position to the extent that one of his titles is mentioned as Mawli al-Muhaddihin and the sermons of Nahj al-Balagha, especially its first sermon, deal with the knowledge of God from a process perspective. It is noteworthy that Allamah raised this discussion in the book *Ali and Divine Philosophy*, which, according to the authors, conveys Allamah's attention to the harmony of God Almighty and the truth of existence (Tabatabai, 1412, p. 43). By preserving this process, Allamah Tabatabaei has tried to explain this sermon and express the stages and show the logical connection of these stages.

Among Islamic works, many books have dealt with the issue of theology. Despite the extensive work on this issue, the principle of the existence of stages for the knowledge of God as the truth of existence and the issues surrounding it still have some points of ambiguity, which makes research on this issue necessary. Accordingly, the present study seeks to answer the main question, "How is the process of knowing God as the truth of existence analyzed and criticized from the perspective of Allama Tabataba'i in the first sermon of Nahjul-Balagha?" To answer this main question, it will be necessary to find answers to the following sub-questions:

First, from the perspective of Allama Tabataba'i, how is the knowledge and confession of the divinity of the Almighty analyzed and criticized in the process of knowing God as the truth of existence? Second, how is the affirmation of the knowledge of God in the process of knowing God as the truth of existence analyzed and criticized? Third, how is monotheism analyzed and criticized in the process of knowing God as the truth of existence? Fourth, from the perspective of Allama Ikhlas, how is monotheism analyzed and criticized in the process of knowing God as the truth of existence? Fifth, from his perspective, how is the negation of attributes analyzed and criticized in the process of knowing God as the truth of existence?

Conclusion

The process of knowing God Almighty as the truth of existence from the perspective of Allamah Tabataba'i, relying on the first sermon of Nahjul-Balagha, is a five-stage process including:

- a) General knowledge of God Almighty: This general knowledge in Tabataba'i's statement is faced with a literary ambiguity in "al", which of course can be justified by both the possibility of immersion and covenant.
- b) Confirmation: At this stage, confirmation means acting on what is known, and criticisms such as the lack of distinction between atheist and monotheist and infidel and polytheist seem to be included in Allamah's explanation, but he seems successful in expressing the position of this stage.
- c) Monotheism: This stage is the entry into Abrahamic religions and the distinction between revealed monotheism and other religions.

Main sources

The Holy Quran

Nahjul-Balagha

Tabatabaei M, 1973, *Bedayeh Al-Hekmah*, Al-Alami Institute for Printing, Beirut, 3rd. Persian.

Tabataba'i M, 1412 AH. *Ali va Al-Falsafeh Al-Elahiyeh*, Dar al-Islamiyya, Beirut, 3rd. Arabic.

Tabatabaei M, 2018, *Al-Ensan va Al-Aghideh*, Fadak Library for the Revival of Heritage, Qom. Arabic.

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.14, No. 28
Autumn 2025 & Winter 2026

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال چهاردهم، شماره ۲۸
پاییز و زمستان ۱۴۰۴
صفحات ۱۴۵-۱۷۰

تحلیل و نقد فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی از منظر علامه طباطبایی در خطبه اول نهج البلاغه

امیر حسین منصوری نوری^۱

محمد حسین کاووسی^۲

فاطمه کوکرم^۳

چکیده

خداشناسی یکی از مهم‌ترین اصول و به عنوان اولین اصل از اصول دین است همچنین شناخت هستی‌بخش صرف نظر از مسائل دینی مهم‌ترین اصل هستی‌شناسی نیز به حساب می‌آید، این موضوع مهم را در نهج البلاغه که شامل خطبه‌های حضرت علی (علیه‌السلام) است و به بهترین وجه به معرفی و بیان صفات خدا پرداخته شده، مورد بررسی قرار داده‌ایم. انسان قابلیت رسیدن به تمام مراتب امکانی

^۱ استادیار هیئت علمی گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی و مدرس حوزه علمیه مروی، ایران،
amirhoseindoa@gmail.com

تهران، نویسنده مسئول

^۲ طلبه سطح ۲ حوزه علمیه مروی تهران
mohamma.ali110mhk@gmail.com

^۳ استادیار هیئت علمی گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران، ایران، مازندران، بابلسر

f.kokaram@umz.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۶

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۸/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۰

وجود را دارد و می‌تواند به شناخت حقیقی خداوند دست پیدا کند. از آنجاکه او مبدأ هستی و کمالات است، شناخت او ارزشمندترین گونه شناخت است. شناخت خدا، بستر استواری برای دیگر شناخت‌ها نیز فراهم می‌کند و درکی درست از هستی و روابط میان پدیده‌های جهان به انسان می‌بخشد. سؤال اصلی این پژوهش آن است که فرایند شناخت خدا از منظر علامه طباطبایی در خطبه اول نهج البلاغه چگونه تحلیل و نقد می‌شود؟ این پژوهش با روش توصیفی — تحلیلی به تحلیل و نقد شرح علامه می‌پردازد و ضمن توضیح مبسوط سخنان علامه به تحلیل آن از منظر فلسفی و تطبیقی با آیات و روایات دیگر در این زمینه می‌پردازد. به عقیده نویسندگان علامه با تبیین پنج گام برای شناخت حق تعالی مسیری کاربردی و عملیاتی را بر اساس خطبه اول نهج البلاغه تدوین کرده و علی‌رغم وجود انتقاداتی در این روند اما در کل این روند مفید و مؤثر در سیر انسان از مراحل ابتدایی و حتی شرک‌آمیز توحید تا اعلی مراتب آن را سامان‌دهی کرده است. از جمله دستاوردهای این پژوهش آن است که فرایند شناخت حق تعالی از منظر علامه طباطبایی با تکیه بر خطبه اول نهج البلاغه یک فرایند پنج مرحله‌ای است که شامل: ۱. معرفت اجمالی حق تعالی ۲. تصدیق ۳. توحید، ۴. اخلاص ۵. نفی صفات است. به نظر نویسندگان، انسان دربردارنده تمام عوالم هستی است و از آنجایی که نفوس انسانی استعداد پذیرش نور ایمان و فیض رحمان را دارند، هنگامی که نفس از تعلقات، امیال جسمانی و فناپذیر و آرزوهای دنیایی چشم پوشی کرد و رو به سوی ملکوت اعلا کرد، شگفتی‌های ملکوت و آیات الهی را مشاهده خواهد کرد و در این حالت است که می‌تواند از پایین‌ترین مرتبه تا افق اعلا ارتقا پیدا کند و در این زمان است که به تقرب الهی دست پیدا می‌کند و نسبت به مراتب وجودی او شناخت بهتر و عمیق‌تری پیدا می‌کند.

کلید واژه‌ها: فرایند شناخت خدا، امیرالمؤمنین علیه السلام، علامه طباطبایی، ایمان، اخلاص، توحید، نفی صفات.

۱. بیان مسأله

بدون شک شناخت خدا از جمله مسائل پیچیده و پرمناقشه در تمامی ادیان و مکاتب بشری است، در واقع باید گفت شناخت خدا شناخت علت عالی وجود و شناخت حقیقت هستی و روابط حاکم بر آن خواهد بود (منصوری نوری، ۱۴۰۲، ص ۱۵). در کلام و فلسفه اسلامی بحث شناخت خدا همیشه مطرح بوده است و کمتر کسی از عالمان علوم اسلامی وجود دارند که راجع به آن اظهار نظر نکرده باشند. همچنین می‌توان گفت وجود و شناخت خدا و حقیقت هستی، از پرمنازعه‌ترین موضوعات تاریخ بشر محسوب می‌شود از سوی دیگر اسلام به‌عنوان آخرین دین و دایه‌دار توحید در قرن اخیر شناخته می‌شود، نقش

عظیمی در رابطه با شناخت خدا ایفا کرده است از این رو اسلام به عنوان دین توحیدی اصیل و ائمه معصومین علیهم السلام به عنوان برترین مبلغان توحید - که خود در نقطه پایانی آن قرار داشته و برای رسیدن سایرین به آن نقطه تلاش می کنند - به شمار می روند. در این میان امیرالمؤمنین علیه السلام از جایگاه ویژه ای برخوردار است تا آن جا که یکی از القاب ایشان مولی الموحدین ذکر شده و خطبه های نهج البلاغه به ویژه خطبه نخست آن با نگاهی فرایندی به شناخت خدا پرداخته است، نکته قابل توجه این است که علامه این بحث را در کتاب علی و فلسفه الهی مطرح کرده که به نظر نگارندگان توجه علامه نسبت به تساوق خدای متعال و حقیقت هستی را می رساند (طباطبائی، ۱۴۱۲، ص ۴۳). علامه طباطبائی با حفظ این فرایند سعی در تبیین این خطبه و بیان مراحل و نشان دادن ارتباط منطقی این مراحل داشته است.

در میان آثار اسلامی کتب زیادی به مسأله خداشناسی پرداخته اند، با وجود گستردگی کار در این مسأله اما همچنان اصل وجود مراحل، برای شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی و مسائل پیرامون آن نقاط ابهامی داشته که پژوهش در این مسأله را ضروری می سازد. بر همین اساس پژوهش حاضر در صدد پاسخ گویی به این پرسش اصلی است که «فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی از منظر علامه طباطبائی در خطبه اول نهج البلاغه چگونه تحلیل و نقد می شود؟» برای پاسخ گویی به این پرسش اصلی یافتن پاسخ برای پرسش های فرعی زیر ضروری خواهد بود:

نخست، از منظر علامه طباطبائی معرفت و اقرار به الوهیت حق تعالی در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی چگونه تحلیل و نقد می شود؟ دوم، تصدیق به معرفت خدا در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی چگونه تحلیل و نقد می شود؟ سوم، توحید در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی چگونه تحلیل و نقد می شود؟ چهارم، از منظر علامه اخلاص در توحید در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی چگونه تحلیل و نقد می شود؟ پنجم، از منظر او نفی صفات در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی چگونه تحلیل و نقد می شود؟

برای ارتقای غنای پژوهش و جلوگیری از پژوهش موازی سعی شده پیشینه پژوهش مورد مطالعه قرار گیرد.

۲. پیشینه پژوهش

تا آن‌جا که نگارندگان جستجو کرده‌اند، با وجود پژوهش‌های زیادی در نظرات علامه طباطبایی اما در خصوص تحلیل فرایند خداشناسی در نهج البلاغه اثری نیافته‌اند؛ تنها یک مقاله با عنوان «معرفت شناسی ایمان دینی در نهج البلاغه و تفسیر المیزان» (حسین زاده؛ کریمی رکن‌آباد، ۱۳۹۳) صورت گرفته است که از جهت پرداخت به ایمان مشترکاتی با بحث معرفت خدا دارد اما برخلاف پژوهش حاضر نگاه فرایندی به «خداشناسی و تساوق این شناخت با شناخت حقیقت هستی» نداشته و تنها به مقوله ایمان می‌پردازد. پس از بیان پیشینه پاسخ به پرسش‌های طرح شده با تبیین جایگاه اقرار به الوهیت حق تعالی در فرایند شناخت خدا آغاز خواهد شد.

۳. جایگاه اقرار به الوهیت حق تعالی در فرایند شناخت از منظر علامه طباطبایی

یکی از شئون ذاتیه حق تعالی بلکه مهم‌ترین آن‌ها شأن الوهیت است. خدای متعال دارای علم، قدرت و حیات نامتناهی و به عبارت دیگر حقیقت هستی است که جهان هستی در وجود و همه شئون وجود خود - مانند سایه‌ای که شاخص را دنبال می‌کند - به هستی او تکیه کرده و در برابر غنای نامتناهی وی نیاز مطلق است و البته چنین هستی نامتناهی، یگانه بوده و غیر از یگانگی در این مورد تصور نخواهد داشت. بنابراین، هر پدیده‌ای از اجزای محسوس یا نامحسوس جهان هستی، و همچنین مجموعه آن‌ها، در هستی محدود خود تکیه به هستی نامتناهی و غیر محدود او زده و در واقع نمایش حقیقت هستی است به عبارت دیگر حقیقت هستی بر موجودات دیگر احاطه قیومی دارد (بابایی، فروهی، عبدالهی، ۱۴۰۳، ص ۳۴۷ - ۳۷۴). خدا در هر زاویه از زوایای وجود اشیای موجود و مشهود است. پس اگر موجودی از موجودات به فرض او را گم کند و یا از دست بدهد، مانند سایه‌ای است که از جسم جدا شود و وجود خود را از دست دهد که در این حالت در تاریکی عدم و نیستی فرو می‌رود. بنابراین، مقام الوهیت، مقامی نامتناهی و خدا به همه چیز محیط است و هرگز محدود و محاط نمی‌شود؛ همانگونه که در قرآن مجید است: «الا انه بكل شیء محیط» (فصلت، ۵۴): آگاه باشید خدا به همه چیز احاطه بی‌قید و شرط دارد»

چنان که ملک و حکومت مطلق، از مختصات الوهیت است و هیچ شریکی در آفرینش، ایجاد و در اداره عالم وجود ندارد. در این بخش از نوشتار به تبیین فلسفی علامه طباطبایی از جایگاه اقرار به این شأن ذاتی، در فرآیند شناخت حق تعالی با نظر به فرمایش امیرالمؤمنین علیه السلام و تحلیل و نقد آن پرداخته خواهد شد.

۱.۳. توصیف جایگاه اقرار به الوهیت در فرایند شناخت حق تعالی به مثابه حقیقت هستی از منظر علامه طباطبایی

مرحله نخست «اول الدین معرفته»: امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید آغاز دین شناخت پروردگار است. در شرح و تفسیر این روایت علامه بیان می‌دارد که دین در اینجا به معنای دین خاصی مانند اسلام نیست، بلکه به هر دین و آیینی که به وجود هستی نامتناهی یا خدا معتقد هستند اشاره دارد حتی اگر این اعتقاد مشرکانه باشد. بنابراین تمامی گروه‌های خداپرست از جمله مسلمین، مسیحیان و حتی برخی بت‌پرستان را نیز شامل می‌شود، طباطبایی این اقرار را اقراری نظری در حد اینکه برای جهان خدا به مثابه هستی‌بخش وجود دارد معرفی می‌کند او معتقد است فرد در این مرحله به وجود خدا به عنوان هستی‌بخش عالم اذعان دارد و به صورت نظری در برابر او خاضع است هرچند که به دلیل نظری و سطحی بودن این اعتقاد ممکن است در برابر فرامین او تکبر ورزیده و اجرا نکند (طباطبایی، ۱۳۹۷ ش، ۲۰۹).

۲.۳. تحلیل و نقد جایگاه اقرار به الوهیت حق تعالی در فرایند شناخت از منظر علامه طباطبایی

به نظر می‌رسد بنا بر نظر علامه در این فراز معنای لغوی واژه معرفت مدنظر نیست، بلکه تعبیر معرفت در این موضع حاکی از هرگونه اعتراف به آفریدگار هستی‌بخش و اذعان به وجود او است. بنابراین طبق نظر علامه حتی می‌توان گفت شخصی که تنها با استدلال های نظری وجود خدا را پذیرفته اما همچنان تکبر و سرپیچی از عبادت حق تعالی دارد

نیز متدین خواهد بود بنابراین منظور از دین، مطلق دین و توجه به وجود حق تعالی در مقابل کفر و الحاد است، با این برداشت «ال» در دین، «ال» استغراق بوده و تمامی مراتب پذیرش خدا را در بر می‌گیرد.

نقد ادبی: نقدی که در این موضع به نظر می‌رسد این است که ممکن است الف و لام را عهدی نسبت به اسلام در نظر گرفت در این صورت فراز مورد نظر تنها اشاره به دین اسلام داشته و مراحل معرفت الله را از منظر اسلام و برای شخص مسلمان بیان می‌کند. البته می‌توان با توجه به سیاق این بخش از خطبه که ناظر به معرفی عقلانی خدای متعال و حقیقت هستی است مخاطب آن را تمامی انسان‌ها دانست و در این فرایند توحید در مرحله سوم قرار می‌گیرد با اینکه توحید از مسلمانات اسلام بوده و اگر بنا بود شروع از منظر اسلام باشد دو مرحله ابتدایی لزومی نداشت، از این رو برداشت علامه اولویت پیدا خواهد کرد اما همچنان عدم پرداخت او به احتمالات مختلف نقدی وارد به نظر می‌رسد.

پرسش: در ادامه این پرسش به نظر می‌رسد که با توجه به این بیان از جایگاه معرفت در آغاز دین چرا پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله اولین بیانی که برای شروع رسالت و آغاز تبلیغ دین داشته‌اند کلمه توحید و لا اله الا الله بوده است؟ در پاسخ به پرسش فوق می‌توان گفت با در نظر گرفتن شأن صدور دو روایت گفته شده روشن می‌شود که کلام امیرالمؤمنین علیه السلام برای همه مردم اعم از مسلمان، مشرک، کافر و ... بیان شده است، اما پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله برای آغاز تبلیغ با کسانی روبه‌رو بوده است که به وجود خدا اعتقاد داشتند ولی عقایدشان آمیخته به شرک بوده است از همین رو دیگر نیازی به اثبات دوباره خدا برای آنان نبوده و در واقع مرحله نخست این فرایند محقق بوده است.

پس از پایان یافتن توصیف و تحلیل مرحله نخست فرایند خداشناسی به مرحله دوم که تصدیق اقرار نخستین است پرداخته خواهد شد.

۴. جایگاه تصدیق به معرفت در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی از منظر علامه طباطبایی

تصدیق در لغت به معنای اذعان کردن است و در علم منطق، تصدیق حالتی است که در آن ذهن نسبت حکمی را برای امری اثبات می‌کند. اما علامه اعتقاد دارد که در روایت امیرالمؤمنین علیه السلام هیچ یک از این معانی مدنظر نیست، بلکه در دو موضع از «هذا التصدیق» نام می‌برد و این بیان نشان می‌دهد، علامه تصدیق با تعریف خاصی را مدنظر دارد که با آثار خاصی همراه است و تصدیق در این فراز به معنای عمل به ایمان بوده که منظور همان عبادت است. در نتیجه به نظر طباطبایی تصدیق در این موضع همان ایمان است و ایمان جایگیرشدن اعتقاد در قلب است؛ طوری که به شخص چنان دلگرمی و اطمینان می‌دهد که هرگز در اعتقاد خویش دچار شک و تردید نمی‌شود، چون آفت اعتقاد و ضد آن شک و تردید است (طباطبایی، ۱۳۵۲، ج ۱، ص ۴۶). با این مقدمه از نظر علامه در خصوص تصدیق به توصیف نظر او در مرحله دوم از فرایند خداشناسی پرداخته می‌شود.

۱.۴. توصیف تصدیق به معرفت در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی از منظر علامه طباطبایی

مرحله دوم «التصدیق به»: [آغاز دین شناخت پروردگار است] و کمال شناخت او تصدیق و ایمان آوردن به او است. علامه طباطبایی بیان می‌دارد که اگر انسان بخواهد به معرفت عالی برسد باید در مقابل استدلال‌هایی که خدای متعال را به عنوان حقیقت هستی و هستی‌بخش جهان برای او اثبات می‌کنند سرخم کند و آن‌ها را بپذیرد. و نشان عملی این تواضع و پذیرش، عبادت خدای متعال است و همین قبول کردن و انجام اعمال عبادی است که باعث افتراق میان مؤمن عامل به دستورات خدا و کافر منکر خدای متعال می‌شود. علامه در این مرحله از علم نظری عبور می‌کند و به علم عملی می‌رسد، یعنی علمی که عمل را در پی دارد و تنها به ذهن خلاصه نمی‌شود.

۲.۴. تحلیل و نقد تصدیق به معرفت در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی از منظر علامه طباطبائی

در مواجهه با توضیحات علامه، سه نقد به نظر می‌رسد:

نقد نخست، عدم وضوح تمایز کافر و مشرک: کافر در تعریف فقهی «کسی است که منکر خدای متعال باشد و یا برای خدای متعال شریک قائل باشد.» با توجه به این تعریف چطور در مرحله دوم که تصدیق خدای متعال به هر نحوی (توحیدی یا شرک آلود) است، مشرک هم شامل آن می‌شود؟ به عبارت دیگر مشرک طبق تعریف، کافر به حساب آمده است و در نظر گرفتن مرتبه‌ای از ایمان که ایمان مشرکانه باشد جا ندارد. به این نقد می‌توان این‌گونه پاسخ داد که در مرحله دوم هم مانند مرحله اول - که صرف اعتقاد به وجود خدا را برای تدین کافی می‌دانست - صرف عبادت را حتی اگر مشرکانه باشد نوعی تصدیق می‌توان برشمرد. همچنین شاید علامه ساحت فقهی (عبادت موجودی به نام خدا) را از ساحت فلسفی (شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی) متمایز کرده است و به این نکته اشاره دارد که هر آیینی اعمال و مناسکی برای خود دارد و همان اعمال را می‌توان نوعی تصدیق دانست، با این وجود عدم پرداخت به این احتمالات می‌تواند نقدی وارد محسوب شود.

دوم، تقابل ملحد متکبر و موحد متعبد: نکته‌ای که در اینجا باید به آن توجه داشت این است که علامه در این مرحله ملحد متکبر را در مقابل موحد متعبد قرار می‌دهد در حالی که به نظر می‌رسد هیچ ملحدی مرحله اول که همان اقرار به الوهیت باشد را طی نکرده که بخواهد به مرحله دوم، یعنی تصدیق راه پیدا کند. طباطبائی نیز در مرحله اول ملحد را در مقابل کسانی قرار داد که به نحوی به وجود خدا معتقد هستند. حال چگونه ملحد متکبر در مرحله دوم در مقابل موحد متعبد قرار می‌گیرد؟ ضمن اینکه موحد چنانکه در بیان علامه در شرح این فراز روشن است در مرحله سوم قرار می‌گیرد؛ به نظر می‌رسد این فراز شناسنده متعبد (مصدق) را از شناسنده غیر متعبد (بی تفاوت نسبت به شناخت نخستین) متمایز می‌کند نه موحد را از ملحد.

سوم، عدم تبیین رابطه نظر و عمل: با توجه به معنای کلمه تصدیق از نظر علامه هم این اشکال مطرح می‌شود که اگر شناخت امر نظری است نه عملی، چگونه ممکن است که با

یک امر عملی مانند عبادت امر نظری درک شود؟ برای پاسخ به این پرسش ابتدا باید به تعریف ایمان در لغت و روایات پرداخته شود.

۱.۲.۴. تعریف ایمان

معنای لغوی ایمان به معنای تصدیق است.^۱ در روایات، ایمان به باور قلبی همراه با عمل به آن باور اشاره می‌کند. رسول الله صلی الله علیه و آله ایمان نه به ظاهر است و نه به آرزو، بلکه ایمان آن است که در دل خالص باشد و عمل آن را تصدیق کند. با این تعاریف مشخص شد که ایمان حقیقی همراه با عمل است و در پی عمل است که ایمان مستحکم شده و آثار خود را بر شخص مؤمن نمایان خواهد کرد. به بیان دیگر شناخت اولیه با علم به دست آمده و شناخت ثانویه که عمیق‌تر از شناخت اولیه است با عمل به آن علم و آشکار شدن آثار آن علم به دست خواهد آمد. مسأله دیگر، مسأله رابطه بین ایمان و علم است که با تصدیق به نوعی انسان وارد وادی ایمان می‌شود. اما آیا علم مقدم است یا ایمان؟ یا به عبارتی دیگر مقدمه ایمان الزاماً باید علم باشد یا بدون علم هم می‌توان ایمان داشت؟

۲.۲.۴. رابطه میان ایمان و علم

مسیحیان معتقدند که ابتدا ایمان مهم و دارای اولویت است و بعد علم را برای درک ایمان می‌توان کسب کرد، یعنی ابتدا به حقیقت وحی و دین ایمان آورده شود بعد با عقل به دنبال درک آن حقایق رفت؛ اما در این فراز از امیرمومنان علیه السلام علم مقدم دانسته شده و از علم به عنوان زیربنای ایمان که همان تصدیق باشد نام برده شده است. اما بازهم پرسش دیگری مطرح می‌شود که آیا علم به تنهایی موجب ایمان آوردن شخص می‌شود یا خیر؟ در رابطه با این پرسش می‌توان گفت استدلال عقلی به تنهایی موجب برانگیختن ایمان نمی‌شود؛ بنابراین:

الف) تجربه: نمونه‌های فراوانی مشاهده شده است که انسان مطلبی را با استدلال پذیرفته ولی به آن عمل نمی‌کند و بازهم آن را انکار می‌کند، مانند سوفیست‌ها که حقایق را می‌بینند اما آن را منکر می‌شوند.

ب) آیات قرآن: قرآن می‌گوید: «ای کسانی که (به زبان) ایمان آورده‌اید، (به حقیقت و از دل هم) ایمان آورید»؛ «و با آنکه پیش نفس خود به یقین دانستند که آنها معجزه خداست باز از کبر و نخوت و ستمگری انکار آن کردند». با توجه به آیات امکان عمل برخلاف علم وجود دارد و انسان می‌تواند با وجود این که به چیزی علم دارد اما آن را منکر شود و به آن عمل نکند. بنابراین باور عقلی با باور قلبی متفاوت است و علم به حقیقت به تنهایی موجب راهیابی آن به قلب و عمل به آن نخواهد شد، بنابراین علم، شرط لازم است اما کافی نیست. همچنین در رابطه با ایمان بدون عمل، می‌توان گفت، ایمان بدون علم و فکر، بی‌ثمر خواهد بود. در روایاتی که از معصومین نقل شده ایمان بدون علم مذموم واقع شده است. «مؤمن تا هنگامی که تعقل نکند ایمان نمی‌آورد»^۲. «عبادت کننده بی دانش، مانند الاغ آسیاست که می‌گردد، ولی از جایگاه خود، بیرون نمی‌رود». در این دو روایت، ایمان بدون علم و فکر را بدون فایده و بی‌ثمر می‌داند. با پایان یافتن تحلیل جایگاه تصدیق به مرحله بعدی فرایند شناخت خدا که توحید است پرداخته خواهد شد.

۵. جایگاه توحید از منظر علامه طباطبایی در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت

هستی

مرحله سوم «توحیده»: [آغاز دین شناخت پروردگار است و کمال شناخت او تصدیق و ایمان آوردن به او است] و کمال ایمان هم در توحید و یگانه دانستن او است. علامه مرتبه سوم از مراتب خداشناسی، یعنی توحید را وسیله‌ای برای جداسازی دین توحیدی از دیگر ادیان مخلوط به شرک می‌داند و ایمان کامل در پرتو یگانه دانستن خالق، صانع، حقیقت هستی و پرهیز از شرک است.

۱.۵. توصیف توحید از منظر علامه طباطبائی در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی

علامه در تعریف توحید می‌فرماید توحید، یعنی اینکه خدا (حقیقت هستی) یگانه است و شریکی برای او وجود ندارد. به عبارتی در این مرحله واحد بودن خدای متعال مدنظر است نه احدیت؛ و تنها تکیه بر این موضوع اهمیت دارد که شریک از برای جایگاه الوهیت خدا نفی شود.

۲.۵. تحلیل و نقد توحید خدا در فرایند شناخت خدا از منظر علامه طباطبائی

علامه با قرار دادن دین توحیدی در مقابل ادیان شرک تنها یک دین را مصداق صفت توحیدی می‌داند و می‌توان این برداشت را داشت که دیگر ادیان ابراهیمی نیز در این مرحله راهنشان از اسلام جدا می‌شود؛ اما برای درک بهتر مسأله توحید به تعریفی از آن می‌پردازیم.

۱.۲.۵. مفهوم توحید

معنای لغوی توحید ایمان به یگانگی خدای متعال است. اما معنای اصطلاحی آن عمومیت بیشتری دارد و تنها مختص به وحدانیت خدا نیست در تعریفی از توحید آمده است که توحید یعنی ذات خدا را از هرگونه تشبیه و نظیر و مانند، پاک و منزّه دانستن (مکارم شیرازی، ۱۳۹۲، جلد ۱، ص ۸۴). با این تعریف به خوبی روشن می‌شود که توحید تنها احدیت خدای متعال در الوهیت نیست، بلکه در تمامی شئون باید احدیت را در نظر گرفت. این شئون شامل وحدانیت ذات، صفات و افعال خواهد شد همان‌طور که در علم کلام به سه قسم توحید ذاتی، توحید صفاتی و توحید افعالی اشاره می‌شود.

نقد عدم پرداخت به ادیان توحیدی: چنان‌که روشن است تمامی ادیان ابراهیمی بر پایه توحید حقیقی بنا شده‌اند و آنچه آن‌ها را از جرگه ادیان توحیدی خارج می‌کند وقوع تحریف در آن‌ها است هرچند می‌توان گفت علامه در مقام بیان و مقایسه ادیان نبوده است، ولی تفکیک این مرزها می‌توانست به غنای مراحل توحیدی و شناخت خدای متعال بیفزاید.

۶. جایگاه اخلاص در توحید از منظر علامه طباطبایی در فرایند شناخت خدا به مثابه

حقیقت هستی

مرحله چهارم «الاخلاص له»: [آغاز دین شناخت پروردگار است و کمال شناخت او تصدیق و ایمان آوردن به او است و کمال ایمان هم در توحید و یگانه دانستن او است]، و تکامل توحید در اخلاص به ساحت ربوبی است. اخلاص در توحید از منظر علامه با تفسیری فلسفی قابل درک و بیان است و فراتر از اعتقاد به وجود و یگانه دانستن خدا است.

۱.۶. توصیف اخلاص در توحید از منظر علامه طباطبایی در فرایند شناخت خدا

اعتقاد علامه راجع به اخلاص در این قسمت از فراز این گونه است که اخلاص را باید علمی و عملی به کار گرفت، و اخلاص در این فراز به معنای نفی هر آنچه غیر خدا و یگانه دانست حقیقت هستی خواهد بود، به عبارت دیگر به طور مطلق موجودی همتای خدا و شریک او در هستی نیست نه در واقعیت و نه حتی در فرض و خیال و نمی‌توان برای خدای متعال حتی در ذهن شریکی فرض کرد. همچنین علامه این طور بیان می‌کند که امیرالمؤمنین علیه السلام تأکید دارند بر اینکه خدای متعال واحد است؛ ولی نه به وحدت عددی، بلکه وحدت حقیقی، به این معنا که نخست هیچ کس را مثل و مانند او نیست و دوم اینکه در عقل و وهم نمی‌توان ثانی برای او فرض کرد به این معنی که خدا یک نیست که حتی بتوان برای او دوئی فرض کرد، بلکه خدای متعال تک است و غیر از او نیست. زیرا اگر هم فرض دوئیت برای خدا در ذهن صورت بگیرد فرض دوم در واقع همان فرض اول خواهد بود و اصلاً امکان فرض دومی در ذهن وجود نخواهد داشت. در آخر علامه براساس قاعده فلسفی صرف الشیء لایتثنی و لایتکرر به این مطلب اذعان می‌کند که خدای متعال به مثابه حقیقت هستی به دلیل این که صرف الوجود^۳ است نه شریکی برای او است و نه دوئیت در وجود او راه دارد. می‌توان گفت به نوعی علامه نسبت اخلاص به توحید را همان نسبت تصدیق به اقرار گرفته است و اخلاص را همان توحید عملی می‌داند.

۲.۶. تحلیل و نقد اخلاص در توحید از منظر علامه طباطبائی در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت هستی

برای روشن کردن مفهوم اخلاص در این فراز، ابتدا باید به تعریف لغوی و اصطلاحی اخلاص پرداخته شود.

۱.۲.۶. مفهوم‌شناسی اخلاص و رابطه آن با توحید

اخلاص در لغت به معنای خالص کردن، پاک گردانیدن است (ابن منظور، ج ۳، ص ۱۷۳). مفهوم اصطلاحی اخلاص در علوم اسلامی با توجه به کاربرد آن با یکدیگر متفاوت است، نخست تعریف اخلاص در علم فقه است که منظور از اخلاص صرف نیت است به طوری که انسان باید اعمال خود را برای رضای خدا انجام دهد تا حداقل اعمال او مورد قبول ظاهری (رفع تکلیف) واقع شود، دوم اخلاص در علم اخلاق است که مرحله عالی اخلاص در نیت را شامل می‌شود به طوریکه نیت انجام افعال و اعمال برای خدا در او به ملکه نفسانی مبدل گشته است. سوم اخلاص در علم کلام و فلسفه است که اخلاص آن است که فرد باید خدای خود را از صفاتی که شایسته مقام خدای متعالی نیست، منزّه بداند. با توجه به شرح علامه از روایت، ایشان تعریف فلسفی و جدیدی از اخلاص ارائه کرده‌اند.

علامه بیان می‌دارد فرض وجود شریک برای خدای متعال حتی در ذهن محال است. برای روشن کردن این کلام علامه لازم است توضیحی راجع به فرضی که فرض کردنش محال است و فرض کردن امور محال که در مقام فرض محال نیست داده شود.

فروض در ذهن دو گونه هستند فروض غیرمحال مانند دریای طلا و فروض محال به طوری که فرض آن حتی در ذهن هم غیرممکن است. در این که فرض غیرمحال وجود دارد و هر شخصی آن را در زندگی تجربه کرده است شکی نیست، اما در چگونگی و امکان فرض نوع دوم ممکن است این پرسش مطرح شود که چگونه می‌توان ذهن و خیال را در قفسی گنجانند و حتی مجال تصور چیزی ولو محال هم به او نداد؟ در پاسخ به این پرسش باید گفت فروضی که حتی در ذهن خطور نخواهند کرد آن فرض‌هایی هستند که ذهن نسبت به اجزای آن‌ها حالت سابقی ندارد مانند مثلث مستطیل. همچنین درباره محال بودن فرض شریک برای خدا باید گفت اگر بتوان در ذهن شریکی برای خدا قائل شد، هر دو خدا دارا

و نیازمند به مابه‌الامتياز نسبت به یکدیگر می‌شوند و دیگر خدای یکتا و بی‌نیازی وجود نخواهد داشت.

مبحث دیگری که پرداختن به آن در مسیر کسب اخلاص به عنوان کمال توحید لازم به نظر می‌رسد نقش اختیار انسان در کسب این مراتب است.

۲.۲.۶. نقش اختیار انسان در کسب مراتب اخلاص و دستیابی به کمال توحید

همانطور که بیان شد سه تعریف از اخلاص وجود دارد در این موضع رابطه هر کدام با اختیار مورد تحلیل قرار خواهد گرفت:

نخست، رابطه اخلاص فقهی با اختیار: اخلاص در فقه اختیاری است؛ زیرا این مرحله تابع تصور انجام عمل برای خدا بوده و پس از تصیق فاعل عمل اراده می‌کند؛ البته با حصول مرتبه سوم اخلاص که خواهد آمد می‌توان این مرحله را نیز از ملکات انسانی که می‌تواند بدون توجه و بی‌اختیار به عمل منجر شود به حساب آورد. دوم، **رابطه اخلاص اخلاقی با اختیار:** این مرحله از اخلاص با تمرین و ممارست به دست آمده و از مرحله تبدیل شدن به ملکه می‌توان آن را غیرارادی فرض کرد. این مرحله چنانکه گفته خواهد شد متأثر از اخلاص فلسفی است؛ بنابراین آنکه انسانی که به این بینش دست یافت که غیری برای خدا نیست و این باور به شکل ملکه برای او نهادینه شد، تا در این مرحله قرار دارد و متوجه آن است نمی‌تواند غیر خدا را وجهه نظر خود قرار دهد.

سوم رابطه اخلاص فلسفی - کلامی با اختیار: در علم کلام و فلسفه بود دستیابی به باور عدم تأثیر غیر خدا با تحقیق و تفکر به دست آمده و چنانکه پیش‌تر گفته شد بر دو نوع پیشین تأثیرگذار است. از جمله عوامل تأثیرگذار بر اخلاص فلسفی نظریه امکان فقری ملاصدرا است. امکان فقری به معنای «عین فقر، عین تعلّق و عین ربط بودن وجود معلول به علت» است. امکان فقری به حالتی اشاره دارد که انسان به فقر و نیازمندی مطلق خود نسبت به خداوند به مثابه حقیقت هستی آگاه باشد و این فقر را به عنوان یکی از اصول و مبانی شناخت خویشتن و خداوند پذیرفته باشد. در این حالت، انسان به این باور می‌رسد که هرچه هست از خدا و خدا حقیقت هستی است. در این برهان ملاصدرا هر موجودی از جمله انسان را عین فقر و دارای وابستگی همیشگی وجودی به خدا می‌داند (ملاصدرا،

۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۴۷). کسی که دارای این عقیده باشد مادامی که متوجه آن است از اخلاص در تمامی مراتب برخوردار خواهد بود.

نقد عدم تبیین سیر رسیدن به اخلاص: تنها نقدی که در این مرحله به نظر می‌رسد عدم تبیین این مراحل و سیر رسیدن به کمال توحید است که آن هم با توجه به اینکه علامه در مقام بیان سیر رسیدن به این مقام نیست قابل توجیه خواهد بود.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود اخلاص مرحله پایانی سیر خداشناسی در نهج/البلاغه نبوده و کمال اخلاص در نفی صفات از حق تعالی بیان شده است.

۷. جایگاه نفی صفات از منظر علامه طباطبایی در فرایند شناخت خدا به مثابه حقیقت

هستی

مرحله پنجم، «نفی صفات عنه لشهاده کل صفة انها غیرالموصوف و شهاده کل موصوف انه غیر صفت فمن وصف الله فقد قرنه و من قرنه فقد ثناه و من ثناه فقد جزاه و من جزاه فقد جهله و من جهله فقد اشار الیه و من اشار الیه فقد حده و من حده فقد عده»: [آغاز دین شناخت پروردگار است و کمال شناخت او تصدیق و ایمان آوردن به او است و کمال ایمان هم در توحید و یگانه دانستن او است، و تکامل توحید در اخلاص به ساحت ربوبی است] و کمال اخلاص هم در نفی صفات از او است؛ زیرا هر صفتی غیر از موصوف است و هر موصوفی غیر از صفتی است که بر آن عارض می‌شود. پس هر آنکه برای خدا صفت زائد معتقد باشد او را قرین و همدم ساخته است و هر که او را قرین چیزی بداند او را دو چیز انگاشته است و هر که خدا را دو چیز بداند برایش جزء قائل شده است و قائل به جزء او را نشناخته است. جاهل به او اشاره می‌کند و کسی که به او اشاره کند او را محدود ساخته و برای او حد قائل شده است و هر محدودی قابل شمارش است و خدای متعال از این‌ها مبرا است. ملاحظه می‌شود که این ویژگی در واقع همان ویژگی حقیقت هستی است و باید گفت هستی‌شناسی حقیقی همان خداشناسی است.

۱.۷. توصیف نفی صفات از منظر علامه طباطبایی در فرایند شناخت خدا به مثابه

حقیقت هستی

علامه در رابطه با نفی صفات در سخن امیرالمؤمنین علیه السلام می‌گوید که وجود خدای متعال مطلق و نامحدود است و مفاهیم ذهنی که محدود هستند نمی‌تواند بر او محیط شود همان‌طور که حقیقت هستی نیز اینگونه است. نشانه محدود بودن صفات هم متفاوت بودن آن‌ها (مثلاً مغایرت مفهوم قدرت با مفهوم علم) از یکدیگر است و هرکدام تنها بر معنای خود انطباق دارند. حتی اگر در مصداقی جمع شوند باز هم با یکدیگر تفاوت دارند و مصداق در این‌جا مورد بحث نیست. به همین علت صفات ناچیزتر از آن هستند که واسطه شناخت خدای متعال شوند. علامه در این‌جا نیز به معنای اخلاص پرداخته و می‌گوید اگر در معنای اخلاص دقت شود دریافت خواهد شد که اخلاص همان نفی صفات از خدا است. همچنین نمی‌توان به خدا صفتی را نسبت داد؛ زیرا صفت و موصوف دو مفهوم متغایر با یکدیگر هستند و وقتی خدا را با صفتی وصف کنیم امری زائد بر ذات خدا لازم می‌آید، و همین باعث قرین شدن خدا با دوگانگی می‌شود که امری محال است. خدای متعالی که مالک مطلق صفات نباشد چگونه آنها را به دیگران اعطا می‌کند؟ با این وجود علامه با استناد به روایاتی، شناخت صفات را به طور کل غیرممکن نمی‌داند بلکه آن را تشکیکی می‌داند و قائل به این مسأله هست که هر کسی به اندازه ظرفیت خود می‌تواند خدای متعال و صفات او را بشناسد، اما این شناخت نیز شناخت خدا به حساب نمی‌آید و در مرحله نهایی شناخت خدا درک عجز عقل از شناخت او است.

۲.۷. تحلیل و نقد نفی صفات از منظر علامه طباطبایی در فرایند شناخت خدا به

مثابه حقیقت هستی

ابتدا باید به این نکته اشاره کرد که ممکن است دلیل ذکر نفی صفات در مرحله آخر شناخت خدای متعال این موضوع باشد که مسأله نفی صفات به نوعی بحثی فلسفی به شمار رفته و درک دقیق آن به سادگی میسر نیست و اگر این مسأله از شروط توحید باشد شاید خیلی از افراد از دایره موحد بودن خارج خواهند شد. بنا بر این می‌توان گفت مرحله پنجم شرط توحید نیست، بلکه از درجات آن است.

برای تحلیل شرح علامه بر این قسمت از فراز نهج/البلاغه لازم است ابتدا تعریفی از صفات و اقسام آن و همچنین دیدگاه روایات دیگر را نسبت به صفات خدا از منظر طباطبایی ارائه شود.

۱.۲.۷. تعریف صفات و اقسام آن

برای روشن بودن تعریف صفت ابتدا باید اسم مورد تعریف قرار گیرد. تعریف مشهور اسم این است که اسم لفظی است که بر معنا یا ذاتی به صورت مستقل دلالت می‌کند مانند حسن. اما صفت یک مفهومی است که درباره اسم (موصوف) توضیح می‌دهد. اما علامه در تعریف اسم می‌گوید که کلمه اسم بر حسب لغت، چیزی را گویند که به وسیله آن انسان به سوی چیزی راه پیدا کند، خواه علاوه بر دلالت بر ذات، معنای وصفی را هم افاده کند؛ مانند لفظی که از معنای موجود در آن چیز حکایت کند و خواه صرف اشاره به ذات آن باشد مانند زید و عمرو (طباطبایی، ۱۳۵۲، جلد ۸، ص ۳۴۲). موردی که در این بخش قابل تأمل است بحث نفی عینیت صفات با ذات «نفی الصفات عنه» است.

در واقع به نظر می‌رسد علامه با در نظر گرفتن معنای ظاهری^۴ این فراز صفات را مخلوق ذات و زائد بر آن دانسته و می‌گوید: «مقام ذات از هر اسمی و رسمی، و از هر صفتی و نعتی بالاتر و بزرگتر [است] حتی از همین نفی هم که مقام احدیت نامیده می‌شود بالاتر و بزرگتر است» (تهرانی، ۱۴۱۰ هـ. ق، ص ۱۷۶). بنابراین خداشناسی حقیقی از منظر علامه طباطبایی با استناد به این فراز از نهج/البلاغه ممکن است از رهگذر شناخت صفات امکان‌پذیر باشد. اما شناخت صفات مساوی با شناخت حق تعالی نخواهد بود. با این وصف، پاسخ به این پرسش که پرداخت به صفات الهی - که روشی قرآنی نیز محسوب می‌شود - چه ضرورتی داشته و چه نقشی در شناخت خدای متعال ایفا می‌کند؟ به نظر نگارندگان چنانکه گفته شد شناخت صفات می‌تواند مسیر شناخت ذات - در صورت امکان - به حساب آید، همچنین در صورت اعتقاد به عدم امکان شناخت ذات شناخت صفات نزدیک‌ترین شناخت از خدای متعال خواهد بود، از این رو بنا بر هردو نظریه - امکان شناخت ذات و عدم آن - پرداخت به شناخت صفات ضروری می‌نماید. برای پیش‌برد بحث به طور اختصار به راه‌های شناخت صفات خدا پرداخته خواهد شد.

برای شناخت صفات الهی سه راه وجود دارد:

نخست، راه عقلی: در این طریق ابتدا واجب الوجود بودن خدا و بعد تمامی صفاتی که در شأن و جایگاه واجب الوجود بالذات است اثبات می‌شود. علامه در شرح روایت بیان می‌دارد که خدا اگر مالک تمامی صفات نبود نمی‌توانست آن‌ها را به بندگان اعطاء کند، نکته جالب توجه در این موضع استفاده از لفظ مالکیت است «و لو لم یکن تعالی یملکها لم یکن ان یجود بها علی من سواه» (طباطبایی، ۱۳۹۷ ش، ۲۱۴). بنابراین مالکیت با عدم عینیت صفات و ذات سازگار است.

دوم، شناخت صفات خدا از طریق آیات و روایات یا همان راه نقلی: برخی اندیشمندان معتقدند تنها راه شناخت صفات خدا استفاده از آیات و روایات است، این روش مورد اتفاق همه علمای شیعه است.

سوم، راه شناخت صفات خدای متعال از راه شهود: این طریق، طریق عرفا است. در این روش عارف صفات الهی را با قلب رویت می‌کند به گونه ای که برای دیگران قابل توصیف نیست (سلیمانی بهبهانی، ۱۳۹۰، ص ۸۶).

در این بخش یادآوری می‌شود که بحث توقیفیت اسما و صفات^۵ به این بحث خدش‌های وارد نمی‌کند؛ زیرا ممکن است توقیفیت در مقام دعا و خواندن خدای متعال و در مقام شناخت می‌توان از مفاهیم غیر توقیفی استفاده کرد.

با توجه به مطالب گفته شده نفی صفات به معنای دقیق شدن شناخت خدای متعال در مراحل عالی شناخت خواهد بود نه آنکه شناخت صفات به عنوان طریق یا نزدیک‌ترین راه برای شناخت خدا نفی شود.

پس از پایان یافتن توصیف فرایند شناختی خطبه اول نهج/البلاغه، تحلیل و نقد فرایند شناخت از منظر علامه طباطبایی به بیان نتیجه پرداخته خواهد شد.

نتیجه

فرایند شناخت حق تعالی به مثابه حقیقت هستی از منظر علامه طباطبایی با تکیه بر خطبه اول نهج/البلاغه یک فرایند پنج مرحله‌ای شامل:

الف) معرفت اجمالی حق تعالی: این معرفت اجمالی در بیان طباطبائی با ابهامی ادبی در «ال» روبه رو بوده که البته با هر دو احتمال استغراق و عهد قابل توجیه خواهد بود.

ب) تصدیق: در این مرحله تصدیق به معنای عمل به دانسته‌ها آمده و نقدهایی نظیر عدم تفکیک میان ملحد با موحد و کافر با مشرک به شرح علامه وارد به نظر می‌رسد، اما در بیان جایگاه این مرحله موفق به نظر می‌رسد.

ج) توحید: این مرحله ورود به ادیان ابراهیمی و تمایز توحید و حیانی با سایر مکاتب است. د) اخلاص: این گام از شناخت به نفی ماسوالله اشاره داشته و اخلاص به معنای فلسفی آن مدنظر است ملاحظه‌ای که در این مرحله می‌توان به شرح علامه داشت این است که بیان انواع اخلاص و مراتب آن می‌توانست به وضوح مطلب کمک کند؛ اما طباطبائی از این اشارات خودداری کرده است. اما این مطلب به اصل این گام از شناخت لطمه‌ای وارد نمی‌کند.

و) نفی صفات: این مرحله که کمال توحید است، به عنوان راهی برای حرکت به سمت شناخت کامل است، این مرحله دقت در شناخت را هدف‌گیری کرده و از این رو نسبت آن با توقیفیت اسما و صفات باید روشن باشد و عدم توجه به این رابطه نقدی وارد به علامه به نظر می‌رسد. اما می‌توان گفت نظر علامه توقیفیت در مقام دعا و عدم آن در مقام شناخت است.

در مجموع این نتیجه به دست می‌آید که این فرایند تمامی مراتب شناخت حق تعالی به مثابه حقیقت هستی را در برگرفته و می‌تواند انسان را از پایین‌ترین مرتبه تا افق اعلای مقدور انسان ارتقا دهد. این ارتقا در واقع همان شناخت علت عالی وجود و بالاترین گام شناخت حقیقت هستی است. هرچند توضیحات طباطبائی در شرح مراحل انتقاداتی وارد به نظر می‌رسد اما در مجموع می‌توان گفت انتقادات قابل رفع شدن بوده و فرایند مذکور قابل عمل برای انسان خواهد بود.

مشارکت نویسندگان

این مقاله به صورت مشترک نگاشته شده است.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع و مأخذ

Nahjul-Balagha

Ansar M, 1958, *Ghorar al-Hakm*, translated by Ansari Qomi, Mohammad Ali Al-Ansari al-Qami, Tehran. Arabic.

Ibn Manzoor, M, A, Jamal Al-Ansari, *Lasan al-Arab*, 2025, Dar Sadir, Beirut. In Arabic

Hosseini Tehrani M, 1410 AH, *Scientific and Objective Monotheism in Jurisprudential and Mystical Schools*, Hikmat, Tehran, I. Persian.

Babaei A; Forouhi N; Abdollahi M, 2024, "Absolute and Limited Being" Based on Three Philosophical Paths: Conceptual, Existential, and Emergent, *Ontological Researches*, Volume 13, Issue 26, pp. 347-374.

Ray Shahri M, 2005, *Mizan al-Hikmah*, Dar al-Hadith, Qom. Arabic.

Soleimani Behbahani A, 2011, Translation of Mohazerat fe Al-Elahiyat, Seminary Management Center, Qom, 2nd.

Tabatabaei M, 1973, *Bedayeh Al-Hekmah*, Al-Alami Institute for Printing, Beirut, 3rd. Persian.

Tabataba'i M, 1412 AH. *Ali va Al-Falsafeh Al-Elahiyeh*, Dar al-Islamiyya, Beirut, 3rd. Arabic.

Tabatabaei M, 2018, *Al-Ensan va Al-Aghideh*, Fadak Library for the Revival of Heritage, Qom. Arabic.

Hosseinzadeh A; Karimi Roknabad A, 2014, Epistemology of Religious Faith in Nahjul-Balagha and Tafsir al-Mizan, *Quarterly Journal of Nahjul-Balagha Research*, Second Volume, Issue 7.

Gharvian M; Gholami M; Mirbagheri M, 2009, *Teaching Beliefs*, Dar-e-Elam Publications, 5th. Persian.

Majlisi M, 1403 AH, *Bihar al-Anwar Ledarer Al-Akhbar Al-Aemeh Al-Athar Alayheh Al-salam*, Dar al-Ahya al-Turahat al-Arabi, Beirut. In Arabic

Makarem Shirazi N, 2013, *Imam's Message*, Darul Kotab al-Islamiyya, Tehran, 7th. Persian.

Mulla Sadra, Sadr al-Din Shirazi M, 1981, *Hikma al-Mutaaliyyah fi al-Isfar al-Uqliyyah al-Arba*, Dar al-Hiya al-Tarath al-Arabi, Beirut.

Mansouri Nouri A, 2023, *Causality or Manifestation*, Marvi Seminary Publications, first edition. Persian.

یادداشت‌ها

- ^۱ والإيمان: بِمَعْنَى التَّصَدِيقِ (ابن منظور، ج ۱۳ ص ۲۱).
- ^۲ لَيْسَ الْإِيمَانُ بِالْحَلِّي وَلَا بِالْتَّمَتِي، وَلَكِنَّ الْإِيمَانَ مَا خَلَصَ فِي الْقَلْبِ وَصَدَّقَهُ الْأَعْمَالُ (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶۹، ص ۷۲، ح ۲۶).
- ^۳ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا (نساء/۱۳۶).
- ^۴ وَجَدُوا بِهَا وَاسْتَيَقَنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ ظُلُمًا وَعَلُوًّا (نمل/۱۴).
- ^۵ «مَا آمَنَ الْمُؤْمِنُ حَتَّى عَقَلَ» (ری شهری، ج ۳، ص ۲۰۳۸).
- ^۶ «الْمُتَعَبَّدُ بِغَيْرِ عِلْمٍ كَحِمَارِ الطَّاحُونَةِ، يَدُورُ وَلَا يَبْرَحُ مِنْ مَكَانِهِ» (انصاری، ج ۱، ص ۴۷).
- ^۷ **برهان صرف الشیء**: علامه در کتاب *بدایه الحکمه* از برهان صرف الشیء لا یتثنی و لا یتکرر برای اثبات وحدانیت خدا استفاده می‌کند و بیان می‌دارد که خدا صرف الوجود است و وقتی چیزی صرف باشد؛ یعنی چیزی با او ترکیب نشده باشد و او دیگر دومی نخواهد داشت. همچنین این وجود دارای هرگونه صفات کمالیه است.
- ^۸ در برابر معنای تقدیری که منظور از این فراز را نفی صفات زائد بر ذات می‌داند (تهرانی، ۱۴۱۰ هـ. ق، ص ۵۷).
- ^۹ و برای خدا، نامهای نیک است؛ خدا را به آن (نامها) بخوانید! و کسانی را که در اسماء خدا تحریف می‌کنند (و بر غیر او می‌نهند، و شریک برایش قائل می‌شوند)، رها سازید! آنها بزودی جزای اعمالی را که انجام می‌دادند، می‌بینند!
- ^{۱۰} قَالَ مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ: خدای متعال بلند مرتبه‌تر و جلیل‌تر و بزرگ‌تر از این است که به کنه و حقیقت صفتش رسیده شود پس او را به آنچه خودش وصف کرده توصیف نمایید و از وصف غیر آن خودداری کنید.
- ^{۱۱} روایت مشهور از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم که می‌فرمایند: «الله نود و نه اسم دارد؛ یعنی یکی کمتر از صد؛ هرکس آنها را برشمارد، وارد بهشت می‌شود». در رابطه با جایز دانستن نسبت دادن هر نوع صفات کمالی و عاری از نقص به خدا روایتی وجود ندارد و قائلین به این قول از دلیل عقلی معطی شیء نمی‌تواند فاقد شیء باشد بهره می‌برند. بنابراین به دلیل نبودن روایت در این زمینه، توقیفی بودن صفات الهی ارجحیت بیشتری دارد. همچنین لازم است جانب احتیاط را در این زمینه رعایت کرد زیرا صرف ردع نکردن شارع از نسبت دادن صفات کمالی به خدا دلیل بر تأیید آن نخواهد بود.

معرفی نویسندگان

امیرحسین منصوری نوری استادیار گروه فلسفه و کلام دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی، مدرس علوم عقلی و فلسفی حوزه علمیه مروی، و دکترای تخصصی فلسفه و کلام از دانشگاه تربیت دبیر شهید رجائی است؛ مدیریت پژوهش حوزه علمیه مروی، نگارش حدود ۴۰ مقاله علمی پژوهشی و شرکت در همایش‌های گوناگون و ارائه مقالات متعدد در کارنامه علمی وی وجود دارد.

Mansouri Nouri, AmirHosein. PhD in Philosophy and Theology, Assistant Professor, Department of Philosophy and Theology, Shahid Rajaei teacher training university & Research Management of Marvi Seminary.

amirhoseindoa@gmail.com

محمد حسین کاووسی طلبه سطح ۲ حوزه علمیه مروی تهران است.

Kavoosi, M. Level 2: Jurisprudence and Principles of the Seminary Publications Executive and Researcher.
mohamma.ali110mhk@gmail.com

فاطمه کوکرم مدرس دروس فلسفی و علوم عقلی است. ایشان عضو هیئت علمی گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه مازندران است. او دارای مقالات متعدد پژوهشی است و شرکت در همایش‌های گوناگون و ارائه مقالات متعدد در کارنامه علمی وی وجود دارد.

Kookaram, F. PhD in Philosophy and Islamic Theology, Assistant Professor, University of Mazandaran, Babolsar, Mazandaran, Iran.
f.kookaram@umz.ac.ir

How to cite this paper:

Amir Hossein Mansouri Nouri & Mohammad Hossein Kavousi & Fatima Kukram (2025), Analysis and Criticism of the Process of Knowing God as the Truth of Existence from the Perspective of Allama Tabataba'i in the First Sermon of Nahjul-Balagha, . *Journal of Ontological Researches*, 14 (28), 145-170. Persian.

DOI: [10.22061/orj.2025.11824.884](https://doi.org/10.22061/orj.2025.11824.884)

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.